ॐ

तर्ककौमुदी (लौगाक्षिभास्कर)

व्रजवल्लभ द्विवेदी

Price 2 Annas.

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji. } Nirnaya-sagar Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge. } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

लौगाक्षिभास्करशर्मविरचिता

तर्ककौमुदी ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृता ।

पञ्चमं संस्करणम् ।

सा च

शके १८५० वत्सरे

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रेऽङ्कयित्वा प्रकाशिता ।

मूल्यं आनकद्वयम् ।

॥ श्रीः ॥

तर्ककौमुदी ।

श्रीवासुदेवं नवनीरदाभं रमाधरालंकृतपार्श्वभागम् ।
मत्स्यादिरूपैः कृतलोकतोषं विद्यानिदानं परमं नमामि ॥

अक्षपादं मुनिं नत्वा कणादं च ततः परम् ।
लौगाक्षिणा भास्करेण तन्यते तर्ककौमुदी ॥

तत्राभिधेयाः पदार्थाः । ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव । तत्र द्रव्याणि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव । गुणास्तु रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिगुणाः । कर्माण्युत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव । सामान्यं द्विविधम्—परमपरं च । नित्यद्रव्याणामानन्त्यात्तद्वृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव । समवायस्त्वेक एव । अभावो द्विविधः—संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति । द्रव्यत्वसामान्यवद्गुणवद्वा द्रव्यम् । गुणत्वसामान्यवान्द्रव्यकर्मभिन्नः सामान्यवान्वा गुणः । कर्मत्वसामान्यवच्चलनात्मकं वा कर्म । नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यम् । अयमस्माद्व्यावृत्त इति व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतुर्विशेषः । नित्यसंबन्धः समवायः । भावभिन्नोऽभावः । इति द्रव्यादिसामान्यलक्षणानि ॥

अथ तद्विशेषलक्षणान्युच्यन्ते—पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवी, रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारात्मकचतुर्दशगुणवती । सा द्विधा—नित्यानित्या च । नित्या परमाणुलक्षणा, अनित्या कार्यलक्षणा । सापि त्रिविधा—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमपि द्विविधम्—योनिजमयोनिजं च । तत्र शुक्रशोणितसंनिपातजं योनिजमस्मदादीनां प्रत्यक्षसिद्धम् । शुक्रशोणितसंनिपातं विना धर्मविशेषसहकृतपरमाणुप्रभवमयोनिजं देवर्षिनारदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं

नासाग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणस्थावरभेदात्त्रिविधः । मृत्पाषाणौ प्रसिद्धौ । स्थावरो वृक्षलतादिः ॥

अप्त्वसामान्यवत्य आपः, रूपरसस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारात्मकचतुर्दशगुणवत्यः । ता अपि द्विविधाः—नित्या अनित्याश्चेति । नित्याः परमाणुलक्षणाः, अनित्याः कार्यलक्षणाः । ता अपि त्रिविधाः—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव वरुणलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं रसनाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिश्च ॥

तेजस्त्वसामान्यवत्तेजः, रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारात्मकैकादशगुणवत् । तद्द्विविधम्—नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुलक्षणम्, अनित्यं कार्यलक्षणम् । तदपि त्रिविधम्—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेवादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति । विषयलक्षणं तेजश्चतुर्विधम्—भौमदिव्योदर्याकरजभेदात् । पार्थिवेन्धनं वह्न्यादिकं भौमम् । अविन्धनसौरविद्युद्वडवानलादि दिव्यम् । भुक्ताहारपरिणामहेतुर्जठरानलरूपमुदर्यम् । सुवर्णरजताद्याकरजम् ॥

वायुत्वसामान्यवान्वायुः, स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारात्मकगुणनवकवान् । स द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुलक्षणः, अनित्यः कार्यलक्षणः, अनित्यश्चतुर्विधः—शरीरेन्द्रियविषयप्रमाणभेदात् । शरीरमयोनिजमेव वायुलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं सर्वशरीरव्यापि त्वक् । विषयो महावाय्वादिः । शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः । 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥' स एव क्रियाभेदात्प्राणापानव्यानोदानसमानसंज्ञां लभते, न तु शरीरे पञ्च मूर्तानां समानदेशताविरोधात् ॥

मूर्तत्वे सति निरवयवः परमाणुः । स चातीन्द्रिय एव । तदुक्तम्—'जालान्तरस्थसूर्यांशौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । भागस्तस्य च षष्ठो यः पर-

माणुः स उच्यते ॥' कारणपश्चाद्भावि कार्यम् । तच्च द्व्यणुकत्र्यणुकादि-भेदेनानन्तविधम् । तत्र द्वयोः परमाण्वोः संयोगाद्द्व्यणुकम्, त्रयाणां द्व्यणुकानां संयोगात्त्र्यणुकम्, चतुर्णां त्र्यणुकानां संयोगाच्चतुरणुकम् । एवं पञ्चाणुकादिभोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमन्त्यावयवि । शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । ज्ञायमानत्वे सति भोगसाधनं विषय इति ॥

शब्दसमवायिकारणमाकाशः, शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागगुणषट्कवान् । स च लाघवादेकः, सर्वत्र कार्योपलम्भाद्विभुः, विभुत्वाच्च नित्यः । तथापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः सञ्शब्दग्राहकश्रोत्रेन्द्रियात्मकः ॥

ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वज्ञानाधीनपरत्वापरत्वानुमेयः कालः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागगुणपञ्चकवान् । सोऽप्येको विभुर्नित्यश्च । तथाप्युपाधिभेदात्त्रिविधः—अतीतोऽनागतो वर्तमानश्चेति । तद्व्यक्तिध्वंसविशिष्टः कालस्तद्व्यक्तेरतीतकालः, तद्व्यक्तिप्रागभावविशिष्टः कालस्तद्व्यक्तेरनागतकालः, तद्व्यक्तिध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नः कालस्तद्व्यक्तेर्वर्तमानकालः ॥

दूरत्वसंनिहितत्वज्ञानाधीनपरत्वापरत्वानुमेया दिक्, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागगुणपञ्चकवती । साप्येका विभ्वी नित्या च । तथाप्युपाधिभेदाच्चतुर्विधा—प्राची प्रतीच्युदीची दक्षिणा चेति । उदयाचलसंनिहिता दिक्प्राची, अस्ताचलसंनिहिता दिक्प्रतीची, सुमेरुसंनिहिता दिगुदीची, सुमेरुव्यवहिता दक्षिणा च ॥

आत्मत्वसामान्यवानात्मा । स द्विविधः—जीवेश्वरभेदात् । अनित्यज्ञानादिमाञ्जीवः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुणचतुर्दशवान् । स च सुखदुःखादिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरं भिन्नः । नित्यज्ञानादिमानीश्वरः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धीच्छाप्रयत्नगुणाष्टकवान् । स चैक एव शरीररहितश्च शरीरहेत्वदृष्टाभावात् । यद्वा सोऽपि शरीरी, पुरुषादृष्टेन कान्ताशरीरस्येवास्मदीयादृष्टेन तच्छरीरस्य जननसंभवात् । न चास्मदीयादृष्टेन मुक्तस्यापि शरीरोत्पादः स्यादिति वाच्यम्, शरीरहेतोरिच्छादेस्तत्राभावात् । अतएव चतुर्भुजत्वादिश्रवणं संगच्छते । द्विविधोऽप्यात्मा—विभुर्नित्यश्च ॥

मनस्त्वसामान्यवन्मनः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारगुणाष्टकवत्। तदेव सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं प्रतिजीवं भिन्नमणु नित्यं च। इति द्रव्यविशेषलक्षणानि॥

अथ गुणविशेषलक्षणान्युच्यन्ते—चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमान्गुणो रूपम्। गुणपदं प्रभावारणाय। तच्छुक्लकृष्णपीतरक्तहरितकपिलभेदात्षड्विधम्। शुक्लादि षड्विधं पृथिव्यामेव, शुक्लं स्वच्छं जले, शुक्लभास्वरं तेजसि॥

रसनामात्रग्राह्यजातिमान्रसः। स च मधुरतिक्तकटुकषायाम्ललवणभेदात्षड्विधः। षड्विधोऽपि रसः पृथिव्यामेव। मधुर एव जले॥

घ्राणमात्रग्राह्यजातिमान्गन्धः। स द्विविधः—सुरभिरसुरभिश्च। द्विविधोऽपि गन्धः पृथिव्यामेव॥

त्वङ्मात्रग्राह्यजातिमान्स्पर्शः। स त्रिविधः—शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। शीतो जले, उष्णस्तेजसि, अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः॥

द्विविधायामपि पृथिव्यां रूपादयश्चत्वारोऽप्यनित्याः पाकजाश्च। तत्र हि तेजःसंयोगात्पूर्वश्यामादिनिवृत्तौ रक्ताद्युत्पाददर्शनात्। तत्रापि पूर्वरूपादिनाशकरूपाद्यन्तरोत्पादकः पाकः परमाणुष्वेवेति वैशेषिकमतम्। द्व्यणुकाद्यवयविन्यपीति नैयायिकाः। जलतेजोवायुषु च नित्यगता रूपादयो नित्याः, अनित्यगताश्चानित्याः। उद्भूतानुद्भूतभेदेनापि रूपादयश्चत्वारो द्विविधाः। घ्राणरसनचक्षुस्त्वगादावनुद्भूताः। उद्भूतास्तु योग्यपृथिव्याद्यारम्भकपरमाणुकद्व्यणुकादौ। चित्राचित्रभेदेनापि ते द्विविधा इत्यपि केचित्। नीलपीतादिमधुरतिक्तादिसुरभ्यसुरभ्यादिसुकुमारकठिनाद्यवयवारब्धपटादिषु चित्राः। अन्यत्राचित्राः॥

गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्या। सा द्विविधा—एकानेकवृत्तिभेदात्। तत्रैकत्वमेकवृत्ति। तच्च नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यमेव। परमाणुद्व्यणुकादावतीन्द्रिये तु भगवदपेक्षाबुद्धिजन्यमदृष्टनाशनाश्यम्॥

मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम्। तच्चतुर्विधम्—अणु ह्रस्वं महद्दीर्घं चेति। अणुह्रस्वपरिमाणे परमाणुद्व्यणुकयोः। महद्दीर्घपरिमाणे

त्र्यणुकचतुरणुकादौ । चतुर्विधमपि द्विविधम्—नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम् । तत्त्रिविधम्—संख्याजन्यं प्रमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेति । तत्र द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुद्वित्वसंख्याजन्यम्, त्र्यणुकपरिमाणं च द्व्यणुकत्रित्वसंख्याजन्यम् । तत्रावयवगताणुपरिमाणस्यासमवायित्वे तस्याणुतरत्वप्रसङ्गात्, परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टजनकत्वनियमात् । चतुरणुकादिपरिमाणं प्रमाणजन्यम्, अवयवगतमहत्त्वस्यैव तत्रासमवायित्वात् । तूलपिण्डपरिमाणं प्रचयजन्यम्, अवयवानां प्रशिथिलः संयोगः प्रचयः, तस्यैव तत्रासमवायित्वात् ॥

पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । तदपि द्विविधम्—एकानेकवृत्तिभेदात् । तत्रैकपृथक्त्वमेकवृत्ति । इदं च नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम् । द्विपृथक्त्वाद्यनेकवृत्ति । तच्च नानैकपृथक्त्वविषयापेक्षाबुद्धिजन्यम्, तन्नाशनाश्यम् ॥

संयुक्तव्यवहारासाधारणं कारणं संयोगः । स द्विविधः—कर्मजः संयोगजश्चेति । कर्मजोऽपि द्विविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्च । आद्यः श्येनशैलयोः, द्वितीयस्तु मेषयोर्मल्लयोर्वा । हस्ततरुसंयोगात्कायतरुसंयोगः संयोगजः ॥

विभक्तव्यवहारासाधारणं कारणं विभागः । सोऽपि द्विविधः—कर्मजो विभागजश्चेति । कर्मजोऽपि द्विविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्चेति । आद्यः श्येनशैलयोः, द्वितीयस्तु मेषयोर्मल्लयोर्वा । हस्ततरुविभागात्कायतरुविभागो विभागजः । संख्यादयः पञ्च सर्वद्रव्यवृत्तयः ।

परव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वम् । अपरव्यवहारासाधारणं कारणमपरत्वम् । ते द्विविधे—दिक्कृते कालकृते चेति । यो यदपेक्षया ज्येष्ठस्तत्र तदवधिकं परत्वं कालकृतम् । यो यदपेक्षया कनिष्ठस्तत्र तदवधिकमपरत्वं कालकृतम् । अत्र कालपिण्डसंयोगोऽसमवायी, ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वज्ञानं निमित्तम्, तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । एतेऽनित्यद्रव्य एव । यो यदपेक्षया दूरस्थस्तत्र तदवधिकं परत्वं दिक्कृतम् । यो यदपेक्षया संनिहितस्तत्र तदव-

धिकं परत्वं दिक्कृतम् । अत्र । दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायी, दूरत्वसंनिहितत्वज्ञानं निमित्तम्, तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । एते मूर्तद्रव्य एव ॥

बुद्धित्वसामान्यवत्यर्थप्रकाशो वा बुद्धिः । सा द्विविधा—स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । यथा सा मणिकर्णिका, स विश्वेश्वर इत्यादि । तत्र पूर्वानुभवः करणम्, संस्कारो व्यापारः । न च सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तत्र संस्कारजनिततन्नाशस्मृतिरेव हेतुः, न तु संस्कारोऽपीत्यतिव्याप्तिविरहात् । स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभवत्वजातिमान्वानुभवः । स द्विविधः—प्रमाप्रमा चेति । प्रमाणाभासजन्योऽयथार्थानुभवोऽप्रमा । साऽपि द्वेधा—भ्रमसंशयभेदात् । विपरीतनिर्णयो भ्रमः । यथा पीतः शङ्खः, लोहितः स्फटिकः । एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाकोटिकं ज्ञानं संशयः । यथा दूरवर्तिन्युच्चैस्तरोऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । यथार्थानुभवः प्रमा । फलवत्प्रवृत्तिजननयोग्यत्वं च यथार्थत्वम् । स्मृत्यनुभवसाधारणं प्रमाकरणं प्रमाणम् ॥

व्यापारवत्कारणं करणम् । यथा छिदिक्रियां प्रति कुठारः । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः । यथा कुठारदारुसंयोगः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति कारणम् । यथा तन्त्वादिकं पटस्य, कपालादिकं घटस्य । अन्यथासिद्धिशून्यमनन्यथासिद्धम् । अन्यथासिद्धिस्त्रिविधा । येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वभावोऽवगम्यते, तेन तस्य तं प्रत्यन्यथासिद्धिराद्या । यथा घटं प्रति दण्डेन दण्डरूपस्य दण्डत्वस्य च । दण्डेन सहैव दण्डरूपस्य दण्डत्वस्य वा घटं प्रति पूर्वभावग्रहात् । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तं प्रति तस्यान्यथासिद्धिर्द्वितीया । यथा घटं प्रत्याकाशस्य कुलालपितुश्च । आकाशस्य ह्याकाशत्वेन घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम् । आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वम् । तच्च शब्दनियतपूर्ववृत्तित्वघटितम् । तथा च शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहाद्घटं प्रत्याकाशोऽन्यथासिद्धः । एवं कुलालपितुरपि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम् । कुलालपितृत्वं च कुलालजनकपुंस्त्वम् । तच्च कुलालनियतपूर्ववृत्तित्वघटितम् । तथा च कुलालं

प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहाद्धटं प्रति कुलालपितान्यथासिद्धः। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतत्वमन्यथासिद्धिस्तृतीया। यथा घटविशेषं प्रति दैवादागतरासभस्य। घटविशेषादन्यत्र घटान्तरे क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिदण्डचक्रादेरेव घटविशेषस्यापि संभवे दण्डचक्रादिसहभूतो दैवागतरासभोऽन्यथासिद्धः। रासभसामान्यस्य घटसामान्यं प्रति हेतुत्ववारणाय नियतपूर्ववर्तीत्यत्र नियतपदम्। तत्र यथोक्तान्यथासिद्धेरभावात्। न हि घटसामान्यादन्यपटादौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तितन्तुवेमादेर्घटसामान्यस्य संभवः, येन यथोक्तान्यथासिद्धिः स्यात्। नियतपूर्ववृत्तित्वं चाव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेन कार्यदेशे सत्वम्। न चेदं रासभसामान्येऽस्ति, अतो नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः॥

तच्च कारणं त्रिविधम्—समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्। तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते, तत्समवायिकारणम्। यथा तन्तवः पटस्य, कपालानि घटस्य, पटघटादिश्च स्वगतरूपादेः। समवायिकारणप्रत्यासन्नकारणसमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्य। तस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु प्रत्यासन्नत्वात्कारणत्वाच्च। एवं तन्तुरूपादि पटरूपादेः। तस्यापि पटरूपादिसमवायिकारणे पटे स्वाश्रयसमवेतत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्कारणत्वाच्च। समवाय्यसमवायिकारणतातिरिक्तकारणतावन्निमित्तकारणम्। यथा तुरीवेमादिकं पटस्य, दण्डचक्रादिकं घटस्य॥

तच्च प्रमाणं द्विविधम्—प्रत्यक्षानुमानभेदात्। शब्दादेश्चानुमानविधयैव प्रामाण्यमिति वैशेषिकमतम्। चतुर्विधमिति नैयायिकाः। तदुक्तं सूत्रकृता—'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति। प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्। तच्चेन्द्रियात्मकम्। इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद्द्विविधम्—सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। विशेषणविशेष्यसंबन्धावगाहि प्रत्यक्षं सविकल्पकम्। यथायं घट इत्यादि। विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। तच्च घटघटत्व इत्याकारकमतीन्द्रियम्। नत्वत्र मानाभावः। तदसत्त्वे सुप्तोत्थितस्यायं घट इति विशिष्टज्ञानं न स्यात्, विशेषणीभूतस्य घटत्वस्याज्ञानात्। विशेषणज्ञानं विना

विशिष्टज्ञानानुदयेन तस्य तद्धेतुत्वात् । प्रत्यक्षं पुनरपि द्विविधम्—लौकिकालौकिकभेदात् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षहेतुः संनिकर्षः षड्विधः—संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायो, विशेषणविशेष्यता चेति । तत्र संयोगेन द्रव्यग्रहः, इह घटोऽस्तीति चक्षुरादेर्घटादिना संयोगसत्त्वात् । एवं मनसा संयोगेनात्मग्रहः, अहमस्मीति । संयुक्तसमवायेन गुणकर्मद्रव्यगतजातिग्रहः । इह घटे रूपं चलनं द्रव्यत्वादिकमस्ति, चक्षुरादिसंयुक्ते घटे रूपादीनां समवायात् । संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणकर्मजातिग्रहः । घटगतरूपे रूपत्वादिकमस्ति, घटगतचलने कर्मत्वादिकमस्तीति चक्षुरादिसंयुक्ते घटे समवेतं रूपादिचलनं च, तत्र रूपत्वादेः कर्मत्वादेश्च समवायात् । समवायेन शब्दग्रहः इह वीणाशब्दोऽस्तीति । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् । तत्र शब्दस्य समवायात् । समवेतसमवायेन शब्दत्वादिग्रहः । इह शब्दे शब्दत्वगुणत्वादिकमस्तीति श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वादेः समवायात् । विशेषणतया समवायाभावयोर्ग्रहः । तथाहि । विशेषणता द्विविधा, इन्द्रियविशेषणतेन्द्रियसंबद्धविशेषणता चेति । तत्रेन्द्रियविशेषणतया शब्दसमवायस्य शब्दाभावस्य च ग्रहः । इह शब्दसमवायोऽस्ति, इह शब्दो नास्तीति श्रोत्रेन्द्रिये शब्दसमवायस्य शब्दाभावस्य च विशेषणत्वात् । इन्द्रियसंबद्धविशेषणतया घटादिसमवायस्य घटाभावस्य च ग्रहः । इह कपाले घटसमवायोऽस्ति, इह भूतले घटो नास्तीति चक्षुरादिसंयुक्ते कपाले घटसमवायस्य भूतले च घटाभावस्य विशेषणत्वात् । समवायस्य प्रत्यक्षवर्णनं न्यायमतेन । वैशेषिकमते तु समवायोऽतीन्द्रियः ॥

अलौकिकप्रत्यक्षे हेतुः संनिकर्षस्त्रिविधः—सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजधर्मश्चेति । एतत्त्रितयसंनिकर्षः षडिन्द्रियसहकारीति संप्रदायविदः । मनस एव सहकारीति शूलपाणिमिश्राः । तत्र सामान्यं ज्ञायमानमेव स्वाश्रयाणां संनिकर्षः । ज्ञायमानघटत्वसंनिकर्षेण घटा इत्याकारकं सकलघटानां प्रत्यक्षं जन्यते । ज्ञानलक्षणसंनिकर्षेण तु तद्विषयीभूततत्तत्पदार्थानां प्रत्यक्षं जन्यते । कथमन्यथा कविकाव्यमूलभूततत्तत्पदार्थसंसर्गज्ञानम् । एवं

सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषे सौरभस्यापि भानं ज्ञानसंनिकर्षेण । सौरभस्य चक्षुरयोग्यत्वेन चक्षुःसंयुक्तचन्दनसमवायस्य तत्र सत्त्वेऽप्यप्रयोजकत्वात् । योगजधर्मसंनिकर्षेण च योगिनां वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं जन्यते ॥

तच्च प्रत्यक्षं षड्विधम्—घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वङ्मनोभेदात् । गन्धप्रत्यक्षासाधारणं कारणं घ्राणम् । रसप्रत्यक्षासाधारणं कारणं रसनम् । रूपप्रत्यक्षासाधारणं कारणं चक्षुः । शब्दप्रत्यक्षासाधारणं कारणं श्रोत्रम् । सुखादिप्रत्यक्षासाधारणं कारणं मनः । घ्राणादिलक्षणेऽसाधारणपदमात्मादिवारणाय । गन्धादिप्रत्यक्षं च चन्दने सौरभम्, गुडे मधुरो रसः, घटे रक्तो वर्णः, जले शीतस्पर्शः, वने सिंहनादः, मयि सुखमित्याद्याकारकम् । तत्र करणीभूतस्य घ्राणादेर्व्यापारो घ्राणादिमनःसंयोगः, मनसस्त्वात्मसंयोगः । न च घ्राणादेर्गन्धादिप्रत्यक्षजनकत्वे परमाणुमण्यादिगन्धादेरपि प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम्, यतो गन्धादयो महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूता एव घ्राणादियोग्याः । परमाणुगन्धादयश्च न महत्त्वसमानाधिकरणाः । मण्यादिगन्धादयश्च नोद्भूता इति न तत्प्रत्यक्षम् । एवं भेर्यादिदेश उत्पन्नशब्दाद्वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा श्रोत्रदेश उत्पन्नः शब्दः श्रोत्रयोग्यः, तस्यैव श्रोत्रसंबन्धसंभवात् । अत्र घ्राणरसनश्रोत्राणि द्रव्याग्राहकाणि, चक्षुस्त्वङ्मनांसि द्रव्यग्राहकाणि । महत्त्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यं चक्षुषो योग्यम् । एवं महत्त्वोद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो योग्यम् । अत एव परमाणुवायुपिशाचादयश्चक्षुषा त्वचा न गृह्यन्ते, परमाणौ महत्त्वाभावात्, वायौ रूपाभावात्, पिशाचादावुद्भूतरूपाभावात् । अत एव प्रभापि त्वचा न गृह्यते, तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात् । एवं योग्यद्रव्यसमवेता द्रव्यत्वादिसामान्यकर्मसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगास्तत्समवायस्तदभावश्च चक्षुषस्त्वचोऽपि योग्याः । जीवात्मलक्षणं द्रव्यं मनोयोग्यम्, तत्समवेता आत्मत्वादिसामान्यबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः । तत्समवायस्तदभावश्च मनोयोग्याः । 'येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्गतं सामान्यं तत्समवायस्तदभावश्च गृह्यते' इति नियमादिति व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ॥

अथानुमानं निरूप्यते—अनुमितिकरणमनुमानम् । तच्च धूमो वह्नि-

व्याप्य इति व्याप्तिज्ञानम् । वह्निव्याप्यधूमवानयमिति तृतीयलिङ्गपरामर्शो व्यापारः । तृतीयत्वं कथमस्येति चेदुच्यते । महानसादौ दृष्टान्ते वह्निधूमयोर्भूयःसहचारदर्शनाद्व्याप्यत्वेन धूमज्ञानं प्रथमम् । ततः पर्वतादौ धूमं दृष्ट्वा व्याप्यत्वेन तत्स्मरणं द्वितीयम् । ततस्तत्रैव व्याप्यत्वेन धूमस्य परामर्शो वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपो जायत इति तृतीयत्वं तस्येति बोध्यम् । लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गिज्ञानमनुमितिः । यथा पर्वतादौ धूमज्ञानानन्तरं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानम् । व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गम् । ननु केयं व्याप्तिरिति चेदुच्यते । अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अस्ति चेदं पर्वतो वह्निमान्धूमवत्त्वादित्यादिसद्धेतौ, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति नियमत्वात् । नास्ति चेदं पर्वतो धूमवान्वह्निमत्त्वादित्याद्यसद्धेतौ, यत्र यत्र वह्निस्तत्र तत्र धूम इति नियमस्यासत्त्वात् । तप्तायःपिण्डे वह्निमत्त्वेऽपि धूमासत्त्वात् । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं हेतुसाध्यसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् कथमेतदिति चेत्, इत्थम् । हेतोः साध्यभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्तज्ज्ञाने सति व्याप्तिग्रहाभावात्तदभावस्तत्र कारणम् । हेतुसाध्यसहचारदर्शनं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्र कारणम् । का पुनः पक्षधर्मता । पक्षताश्रयवृत्तित्वं पक्षधर्मता । पक्षता चानुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः । अस्ति चेदं पर्वतादौ पक्षेऽनुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्य तत्राभावात् । पर्वतादौ साध्यनिश्चये सत्यपि, सत्यां चानुमित्सायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसंभवात्तत्र पक्षतासंपत्तयेऽनुमित्साविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चयविशेषणम् । तथा चानुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्य तत्राभावात्पक्षता ॥

तच्चानुमानं त्रिविधम्—केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकि चेति । यत्रान्वयव्याप्तिरेवास्ति, तत्केवलान्वयि । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादिति । अत्र घटः पक्षस्तस्याभिधेयत्वं साध्यम् । प्रमेयत्वं हेतुः । तस्मिन्यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्राभिधेयत्वम् । यथा घट इत्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति न तु यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र हेत्वभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिः, अभिधेयस्य प्रमेयत्वस्य च सर्वत्र सत्त्वात्साध्याभावादेरेवाप्रसिद्धत्वात् । यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति तत्केवलव्यतिरेकि । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादि-

त्यादि । अत्र जीवच्छरीरं पक्षः, तस्य सात्मकत्वं साध्यम्, प्राणादिमत्त्वं हेतुः । तस्मिन्यत्र यत्र सात्मकत्वाभावस्तत्र तत्र प्राणादिमत्त्वाभावः । यथा घटादौ । इति व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति । न तु यत्र यत्र प्राणादिमत्त्वं तत्र सात्मकत्वमित्यन्वयव्याप्तिर्दृष्टान्ताभावाज्जीवच्छरीरमात्रस्य पक्षीकरणात्, अन्यत्र च हेतुसाध्ययोरेवासत्त्वात् । यत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च निगद्यते तदन्वयव्यतिरेकि । यथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादि । अत्र च पर्वतः पक्षः, तस्य वह्निमत्त्वं साध्यम्, धूमादिति हेतुस्तस्मिन् । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः । यथा महानसादौ । इत्यन्वयव्याप्तिः । यत्र यत्र वह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभावः । यथा जलमहाह्रदौ । इति व्यतिरेकव्याप्तिश्चास्ति । 'अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते । साध्याभावोऽन्यत्र व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः ॥ व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम् । एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः ॥' इति । त्रयाणां मध्ये योऽन्वयव्यतिरेकी, स पञ्चरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति । तानि पञ्चरूपाणि—पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । पक्षताश्रयवृत्तित्वं पक्षधर्मत्वम् । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः । तत्र विद्यमानत्वं सपक्षसत्त्वम् । निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः । तत्राविद्यमानत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः । प्रमाणान्तरेणाप्रमितसाध्याभावकत्वमबाधितविषयत्वम् । साध्याभावसाधकहेत्वन्तरशून्यत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् । एतानि पञ्चरूपाणि वह्निसाधकधूमादावन्वयव्यतिरेकिणि विद्यन्ते । केवलान्वयिनि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति, विपक्षाप्रसिद्धेः । केवलव्यतिरेकिणि सपक्षे सत्त्वं नास्ति, सपक्षासिद्धेः ॥

त्रिविधमप्यनुमानं द्विविधम्—स्वार्थं परार्थं चेति । स्वस्यैवानुमितिहेतुः स्वार्थम् । स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवोपेतमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थम् । पञ्चावयवास्तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । तत्र पक्षे साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमानिति । पञ्चम्यन्तं हेतुप्रतिपादकं वाक्यं हेत्ववयवः । यथा धूमादिति । व्याप्तिप्रतिपादकं वचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूमवान्स स वह्निमान् । यथा महानस इति ।

व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकं वचनमुपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति । अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वतात्पर्यकं वाक्यं निगमनम्, यथा तस्माद्वह्निमानिति । यथा चायमित्युपनयस्य, तस्मात्तथेति निगमनस्य शरीरमिति प्राञ्चः । व्यतिरेकिणि प्रतिज्ञाहेतू तुल्यावेव, उदाहरणोपनयनिगमनानि तु भिद्यन्ते । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यत्र यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवति । यथा घटः । न चेदं जीवच्छरीरं प्राणादिमन्न भवति तस्मान्न तथेति ॥

अथ हेत्वाभासाः—अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयधर्मो हेत्वाभासत्वोपाधिः, तद्वान्हेत्वाभासः । ते चानैकान्तिकविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधितः पञ्च । तत्र सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः—साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति । तत्र सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः । यथा पर्वतो धूमवान्वह्नेरिति । वह्निर्हि सपक्षे महानसे विपक्षे तप्तायःपिण्डे च वर्तते, अतः साधारणः । एतज्ज्ञानं च विपक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकत्वाद्व्यभिचारज्ञानविधया व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकम्, व्यभिचारज्ञाने सति व्याप्तिग्रहानुदयस्य सुप्रसिद्धत्वात् । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि सपक्षाद्गगनादेर्विपक्षाच्च घटादेर्व्यावृत्तं पक्षे शब्दे च वर्तत इत्यसाधारणम् । एतज्ज्ञानं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम् । कथमिति चेत्, इत्थम् । शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः, दृष्टान्ताभावात् । किं तु व्यतिरेकी । तथा च यो यद्वतो व्यावृत्तः स स्वाश्रये तदभावं साधयति । यथा धूमो वह्न्यभाववतो जलह्रदादेर्व्यावृत्तः स्वाश्रये पर्वतादौ वह्न्यभावाभावं साधयति । तथा शब्दत्वं नित्यत्ववतो गगनादेः सपक्षाद्व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावमनित्यत्वं साधयेत् । एवं नित्यत्वाभाववतो घटादेर्विपक्षाद्व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावाभावं नित्यत्वमपि साधयेत् । न चैकत्र शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः संभवः, तयोर्विरोधात् । तस्माच्छब्दत्वेऽसाधारणत्वज्ञाने सति न साध्यानुमितिरिति । वस्तुमात्रपक्षकोऽनुपसंहारी ।

यथा सर्वं नित्यम्, प्रमेयत्वादि। अत्र सर्वस्यैव पक्षत्वात्प्रमेयत्वं हेतुरनुपसंहारी। एतज्ज्ञानमपि व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकम्, सर्वस्य पक्षत्वे व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्थलाभावेन सहचारनिश्चयाभावे सति व्याप्तेरनिश्चयात्। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यथा अयं गौरश्वत्वादिति। अत्र च यत्र यत्राश्वत्वं तत्र तत्र गोत्वाभाव इति साध्याभावव्याप्तेः सत्त्वादश्वत्वं हेतुर्विरुद्धः। एतज्ज्ञानं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम्, गोत्वाभावव्याप्ताश्वत्ववत्ताज्ञाने सति गोत्वनिश्चयासंभवात्। साध्याभावसाधकहेत्वन्तरं प्रतिपक्षः। तद्वान्सत्प्रतिपक्षः। यथा पर्वतो वह्निमान्, धूमात्। महानसवत्। स वह्न्यभाववान्, पाषाणमयत्वात्। कुड्यवदिति। अत्र च द्वयोरपि हेत्वोः परस्परसाध्याभावसाधकत्वान्मिथः सत्प्रतिपक्षत्वम्। एतज्ज्ञानं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम्। वह्निव्याप्यधूमवान्वह्न्यभावव्याप्यवांश्च पर्वत इति द्विविधपरामर्शे सत्येकस्मादप्यनुमितेरभावात्परस्परं प्रतिबन्धात्। परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविषयधर्मोऽसिद्धिस्तद्वानसिद्धः। स त्रिविधः—आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षक आश्रयासिद्धः। यथा गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात्। सरोजारविन्दवदिति। अत्र चारविन्दे पक्षे गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकं नास्तीत्यरविन्दत्वं हेतुराश्रयासिद्धः एतज्ज्ञानं परामर्शप्रतिबन्धकम्। अरविन्दे गगनीयत्वं नास्तीति ज्ञाने सुरभित्वव्याप्यारविन्दवद्गगनारविन्दमिति परामर्शासंभवात्। एतस्यारविन्दे गगनीयत्वसंबन्धावगाहित्वात्। पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी स्वरूपासिद्धः। यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादिति। अत्र च पक्षे ह्रदे धूमस्याभावोऽस्तीति धूमो हेतुः स्वरूपासिद्धः। एतज्ज्ञानमपि परामर्शप्रतिबन्धकम्। ह्रदे धूमो नास्तीति ज्ञाने सति द्रव्यत्वव्याप्यधूमवान्ह्रद इति परामर्शासंभवात्। एतस्य ह्रदे धूमसंबन्धावगाहित्वात्। व्याप्यतावच्छेदकाभाववान्हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। यथा पर्वतो वह्निमान्काञ्चनमयधूमादिति। अत्र च धूमे व्याप्यत्वावच्छेदकत्वेनाभिमतं काञ्चनमयत्वं नास्तीति धूमो हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। एतज्ज्ञानमपि परामर्शप्रतिबन्धकम्, धूमे काञ्चनमयत्वं नास्तीति ज्ञाने सति वह्निव्याप्यकाञ्चनमय-

धूमवान्पर्वत इति परामर्शासंभवात्, एतस्य धूमे काञ्चनमयत्वसंबन्धावगाहित्वात् । साध्याभाववत्पक्षको बाधितः, यथा वह्निरनुष्णः, पदार्थत्वाज्जलवदिति । अत्र च वह्नौ पक्षेऽनुष्णत्वाभावस्योष्णत्वस्य त्वगिन्द्रियेण निश्चयात्पदार्थत्वं हेतुर्बाधितः । एतज्ज्ञानं साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम् । वह्नावनुष्णत्वं नास्तीति ज्ञाने सति वह्निरनुष्ण इत्यनुमितेरसंभवात्तदभवलौकिकनिर्णयस्य तद्वत्ताज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् । इति हेत्वाभासाः ॥

ननूपाधेरपि हेतुदोषत्वात्सोपाधिकोऽपि हेत्वाभासोऽस्तीति कथं पञ्चैव त इति चेन्न, व्यभिचारादिज्ञानस्येवोपाधिज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकताभावेनोपाधेर्हेतुदोषत्वाभावात् । कथं तर्हि वाय्वनुमान उपाधिरुपन्यस्यत इति चेत्, व्यभिचारज्ञानप्रयोजकत्वेन तत्र तदुपन्यासः । अथ कोऽयमुपाधिरिति चेदुच्यते—साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनम् । भवति च तत्साध्यस्य धूमस्य व्यापकम्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रार्द्रेन्धनमिति सत्त्वात् । भवति च साधनस्य वह्नेरव्यापकं यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनमित्यसत्त्वात् । तप्तायःपिण्डे वह्निसत्त्वेऽप्यार्द्रेन्धनाभावात् । एवं यागीया पशुहिंसाऽधर्मसाधनम्, हिंसात्वात् । क्रतुबाह्यहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । भवति च तदधर्मसाधनस्य साध्यस्य व्यापकं यत्र यत्र धर्मसाधनत्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वमिति सत्त्वात्साधनत्वस्य हिंसात्वस्याव्यापकं यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्र निषिद्धत्वमित्यसत्त्वात् । पक्षीकृतहिंसायां हिंसात्वसत्त्वेऽपि निषिद्धत्वस्यासत्त्वात् । एवं गर्भस्थो मित्रतनयः श्यामो मित्रतनयत्वाद्दृश्यमानमित्रतनयषट्कवदित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः । न च श्यामत्वस्य काकादौ सत्त्वे शाकपाकजत्वाभावात्साध्याव्यापकत्वं काकादिव्यावृत्तश्यामत्वस्यैवात्र साध्यवत्त्वात् । इत्यनुमाननिरूपणम् ॥

अथोपमानं निरूप्यते—तत्रोपमितिकरणमुपमानम् । तच्च सादृश्यज्ञानात्मकम् । उपमितित्वजातिमत्युपमितिः । कथमियमुत्पद्यत इति चेदुच्यते । गवयमजानन्कश्चिन्नागरिकः कंचिद्वनेचरं कीदृशो गवयपदवाच्य इति पृ-

च्छति । ततस्तेनोक्तो गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युत्तरितः स कदाचिद्वनं गतो गोसदृशं पिण्डं पश्यन्प्रागुक्तातिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वासौ गवयपदवाच्य इति प्रतिपद्यते सोपमितिः । अत्र गोसदृशज्ञानं कारणम्, अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । इत्युपमाननिरूपणम् ॥

अथ शब्दो निरूप्यते—शाब्दप्रमाकरणज्ञानविषयः शब्दः । यथा नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादि । वाक्यार्थगोचरं यथार्थज्ञानं शाब्दप्रमा । अत्र पदज्ञानं करणम्, पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । पदोपस्थितानां मिथः संगो वाक्यार्थः । पदसमूहो वाक्यम् । अर्थवाचकं पदम् । तद्द्विविधम्—मुख्यगौणभेदात् । यच्छक्तिवृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति, तत्तस्मिन्नर्थे मुख्यम् । तथा गोघटादिव्यक्त्युपस्थापकं गोघटादिपदम् । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकोऽनादिसंकेतः शक्तिः । यल्लक्षणावृत्त्या यमर्थमुपस्थापयति, तत्तस्मिन्नर्थे गौणं लाक्षणिकमित्युच्यते । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरोपस्थापकं गङ्गापदम् । शक्यसंबन्धो लक्षणा । यथा गङ्गापदशक्यप्रवहज्जलौघस्य तीरे संयोगसंबन्धो गङ्गापदलक्षणा । तस्य च शब्दस्याकाङ्क्षायोग्यतासंनिधयः सहकारिणः । यस्य पदस्य येन पदेन विनान्वयानुभवजनकत्वं नास्ति, तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहारादाकाङ्क्षा । घटमानयेत्यादौ कारकपदस्य क्रियापदेन विना घटकर्मकमित्यन्वयानुभवजनकत्वाभावात्कारकपदस्य क्रियापदेन सहाकाङ्क्षा । एवं क्रियापदस्य कारकपदेनापि सह बोध्या । अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ नान्वयबोधः, आकाङ्क्षाविरहात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गो योग्यता । यथा पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयःपदार्थे सेकसंसर्गस्य कार्यकारणभावलक्षणस्य सत्त्वाद्योग्यता । अत एव वह्निना सिञ्चतीत्यादौ नान्वयबोधः, योग्यताविरहात् । पदानामव्यवधानं संनिधिः । यथा गामानयेत्यादौ पदानामविलम्बेनोच्चारणात्संनिधिः । अत एवैकैकशः प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारिते गामानयेत्यादौ नान्वयबोधः, संनिधेरभावात् । सोऽयं शब्दस्त्रिविधः, विधिनिषेधार्थवादभेदात् । तत्र प्रवृत्तिपरं वाक्यं विधिः । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,

ओदनकामस्तण्डुलं पचेतेत्यादि। ज्योतिष्टोमनामको यागः स्वर्गरूपेष्टसाधनम्, तण्डुलकर्मकपाक–ओदनरूपेष्टसाधनमित्युभयवाक्यार्थः। यजेत पचेतेत्यादिविधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वोपस्थापनात्। निवृत्तिपरं वाक्यं निषेधः। यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति। कलञ्जभक्षणं नेष्टविशेषसाधनमित्यर्थः। इष्टविशेषश्चात्र पापानुत्पत्तिरेव। तथैव वाक्यतात्पर्यात्। विधिनिषेधभिन्नः शब्दोऽर्थवादः। यथादित्यो यूपः, अग्निर्हिमस्य भेषजम्, वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादि। स चायं शब्दो लोके वेदे च समानः। इयांस्तु विशेषः–किंचिदेव लौकिकं वाक्यं प्रमाणं यदाप्तोक्तं, वेदवाक्यं तु सर्वमपि प्रमाणम्, परमाप्तेन भगवता कृतत्वात्। इति शब्दनिरूपणम्॥

अर्थापत्तिस्तु न प्रमाणान्तरम्। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा दिवाऽभोजिनो रात्रिभोजनमन्तरेण पीनत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते इति निर्णीयते, तस्य व्यतिरेकिसाध्यत्वात्। तथा हि। देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते, दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्। यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते, स दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनोऽपि न भवति। यथा दिवा रात्रौ चाभोजीति। अर्थापत्तिरित्यपि व्यतिरेकिण एव नामान्तरमिति। घटोपलब्धौ घटाभावाग्रहात्प्रतियोग्यनुपलब्धिरभावग्रहे प्रत्यक्षस्यैव सहकारिणी, न तु प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहोपपत्तेः। अन्यथेह घटो नास्तीति निर्णयानन्तरमिह घटाभावं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यनुपपत्तेः॥

प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं परतो वेति विचार्यते। दूरात्प्रत्यक्षेण जलादिज्ञाने जाते तत्र स्वत एव यथार्थज्ञानत्वरूपप्रामाण्यमवधार्य जलार्थी प्रवर्तते, ज्ञानग्रहे तद्गतप्रामाण्यस्यापि ग्रहात्प्रामाण्यस्य यावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वोपगमादिति मीमांसकाः, तन्न। स्वत एव प्रामाण्यग्रहे ज्ञानग्रहानन्तरं क्वचिज्जातं मे जलज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, निश्चिते संशयायोगात्। न च संशयस्थले ज्ञानग्रहोऽपि नास्तीति वाच्यम्, ज्ञानाग्रहे ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यतदभावकोटिकसंशयानुपपत्तेः, संशये धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वात्। न हि पुरोवर्तिन्युच्चैस्तरे धर्मिण्यज्ञातेऽयं स्थाणुः पुरुषो वेति

संशयो भवति । तस्माज्ज्ञाने परत एव प्रामाण्यमवधार्यते । तथाहि । अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने जाते तत्र प्रामाण्यसंशये सत्यपि पुरुषः प्रवर्तते । ततो जलप्रतिलम्भे सति जातं मे जलज्ञानं प्रमा, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । यत्प्रमा न भवति, तत्समर्थप्रवृत्तिजनकं न भवति । यथा जलभ्रम इति व्यतिरेकेणानभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं निश्चीयत इति । अभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानेषु प्रवृत्तेः पूर्वमप्यन्वयिना प्रामाण्यमवधार्यते । तत्रैव द्वितीयादिजलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकजातीयत्वादाद्यजलज्ञानवदिति ॥

धर्मप्रभवं सुखम् । अधर्मप्रभवं दुःखम् ॥ इच्छात्वसामान्यवतीच्छा । सापि द्वेधा—फलविषयिणी तत्साधनविषयिणी चेति । सुखं दुःखाभावश्च फलम् । तदिच्छां प्रति फलज्ञानमात्रं कारणम् । साधनेच्छां प्रति तु फलसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ द्वेषत्वसामान्यवान्प्रज्वलनात्मको वा द्वेषः । स द्विविधः—दुःखविषयस्तत्साधनविषयश्च । दुःखद्वेषं प्रति दुःखज्ञानमात्रं कारणम्, साधनद्वेषं प्रति तु दुःखसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ प्रयत्नत्वसामान्यवानुत्साहरूपश्च प्रयत्नः । स त्रिविधः—प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । चिकीर्षाजन्यो यत्नः प्रवृत्तिः । द्वेषसाधनताज्ञानजन्यो यत्नो निवृत्तिः । श्वासप्रश्वासहेतुर्यत्नो जीवनयोनिः । स चातीन्द्रियः ॥ बुद्धीच्छाप्रयत्ना आत्ममात्रसमवेताः । तत्रेश्वरगता नित्याः, जीवगता अनित्याः ॥ आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । तच्च भूजलमात्रवृत्ति ॥ आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । तद्द्विविधम्—सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । अग्निसंयोगानपेक्ष्यं द्रवत्वं सांसिद्धिकम् । तज्जलमात्रवृत्ति । अग्निसंयोगापेक्ष्यं द्रवत्वं नैमित्तिकम् । तद्धृतादिरूपायां भुवि सुवर्णादिरूपे च तेजसि तदुभयत्रैव वह्निसंयोगाद्द्रवत्वोत्पत्तेः ॥ स्नेहत्वजातिमांश्चिक्कणतारूपः स्नेहः । स च जलमात्रवृत्तिः । चणकचूर्णादिव्यङ्ग्यः । घृततैलादौ स्नेहोपलम्भस्तु जलोपाधिकः॥ गुरुत्वद्रवत्वस्नेहाः परमाणुगता नित्याः, कार्यगता अनित्याः ॥ श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । स त्रिविधः—संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति ।

भेर्यामभिहन्यमानायां यः शब्दः स संयोगजः। तत्र भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम्, भेरीदण्डसंयोगो निमित्तकारणम्, वंश उत्पाट्यमाने यश्चटचटाशब्दः स विभागजः। तत्र वंशदलद्वयाकाशविभागोऽसमवायिकारणम्, वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम्। वीचीतरंगन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा ये द्वितीयादयः शब्दास्ते शब्दजाः। तत्रोत्तरोत्तरशब्दे पूर्वपूर्वशब्दोऽसमवायिकारणम्, अनुकूलवातादिकं निमित्तकारणम्। पुनरपि शब्दो द्विविधः—वर्णात्मको ध्वनिश्च। ताल्वादिव्यापारप्रभवो वर्णात्मकः। मृदङ्गादिप्रभवो ध्वनिः। सर्वोऽपि शब्दः आकाशमात्रसमवेतः॥ जीवात्मसमवेतबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः शब्दाश्च द्विक्षणावस्थायिनस्तृतीयक्षणे नश्यन्ति। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वद्वितीयक्षणोत्पन्ननाश्यत्वनियमात्॥ विहितक्रियासाध्यो धर्मः, निषिद्धक्रियासाध्योऽधर्मः। एतौ जीवमात्रसमवेतौ भोगप्रायश्चित्तादिनाश्यौ च॥ संस्कारत्वजातिमान्संस्कारः। स त्रिविधः—वेगः स्थितिस्थापको भावना चेति। वेगत्वजातिमान्वेगः। स मूर्तद्रव्यमात्रसमवेतः। आश्रयपूर्वावस्थापादकः संस्कारः स्थितिस्थापकः। स पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः। आकृष्टतरुशाखादौ पुनस्तत्स्थानस्थितिं जनयति। इमौ द्वौ क्रियाजन्यौ स्वजन्यक्रियानाश्यौ च। पूर्वानुभवजन्यः स्मृतिहेतुः संस्कारो भावना। स जीवमात्रवृत्तिः। त्रिविधसंस्कारोऽनित्य एव। इति गुणनिरूपणम्॥

ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुः कर्मोत्क्षेपणम्। अधोदेशसंयोगहेतुः कर्मापक्षेपणम्। स्वसंनिकृष्टसंयोगहेतुः कर्माकुञ्चनम्। स्वविप्रकृष्टसंयोगहेतुः कर्म प्रसारणम्। अन्यत्सर्वं कर्म गमनम्। पञ्चविधमपि कर्म मूर्तद्रव्यमात्रसमवेतमनित्यमेव, उत्तरसंयोगात्कदाचिदाश्रयनाशाच्च नश्यति। इति कर्मनिरूपणम्॥

अधिकदेशवृत्ति सामान्यं परम्। यथा सत्ताया द्रव्यादित्रितयवृत्तित्वेनेतरसामान्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वात्। अल्पदेशवृत्ति सामान्यमपरम्। यथा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि, सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वात्। पुनः सामान्यं

द्विविधम्—जातिरूपमुपाधिरूपं च । साक्षात्संबद्धं सामान्यं जातिरूपम् । यथा सत्ताद्रव्यत्वादि । परम्परासंबद्धं सामान्यमुपाधिः । यथा प्रमेयत्वज्ञेयत्वादिर्दण्डित्वकुण्डलित्वादिश्च । प्रमात्वमेव हि परम्परासंबन्धेन घटादिनिष्ठं प्रमेयत्वमित्यादि बोध्यम् । इति सामान्यनिरूपणम् ॥

नित्यद्रव्यवृत्तिविशेषाणां सामान्यस्य च विशेषतो विभागाभावात्सामान्यलक्षणमेव पूर्वोक्तमवसेयम् । परंतु विशेषानभ्युपगमे समानजातिगुणक्रियावतां परमाणूनां परस्परव्यावृत्तिबुद्धिर्न स्यात्, तत्रेष्टापत्तौ योगिनोऽपि तादृशपरमाणूनां ज्ञानसंकरः स्यादिति । एवं युतसिद्धयोः संयोग इवायुतसिद्धयोः समवायोऽवश्यः, ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते, तावयुतसिद्धौ । एतौ पञ्चविधाववयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति । अवयव्यादयो ह्यविनश्यन्तोऽवयवाद्याश्रिता एवावतिष्ठन्ते । अवयवादिनाशानन्तरं विनश्यन्तस्तु क्षणमात्रं निराश्रिता एवावतिष्ठन्ते । इति विशेषसमवाययोर्निरूपणम् ॥

तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभावः । स च घटः पटो नेत्यादिप्रत्ययप्रसिद्धः । अन्योन्याभावभिन्नोऽभावः संसर्गाभावः । स त्रिविधः—प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति । उत्पत्तेः प्राक्समवायिकारणे कार्यस्य संसर्गाभावः प्रागभावः । स चेह कपाले घटो भविष्यतीति प्रत्ययप्रसिद्धः । उत्पत्तेरनन्तरं समवायिकारणे कार्यस्य संसर्गाभावः प्रध्वंसः । स चेह कपाले घटो ध्वस्त इति प्रत्ययप्रसिद्धः । त्रैकालिकः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । स चेह भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययसिद्धः । एवमन्येषामत्रैवान्तर्भावः । यथान्धकारस्यालोकाभावे यत्रालोको नास्ति तत्रैवान्धकारव्यवहारात् ॥

लक्षणदोषाणामव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवानां तु यथासंभवं हेत्वाभासेष्वन्तर्भावः । लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः । यथा शिखासूत्रवान्ब्राह्मण इत्यस्य संन्यासिन्यव्याप्तिः, तस्य शिखासूत्रवत्त्वाभावात् । अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः । यथा मनुष्यो ब्राह्मण इति लक्षणस्य शूद्रेऽतिव्याप्तिः,

तस्यापि मनुष्यत्वात् । लक्ष्ये क्वापि लक्षणस्यावर्तनमसंभवः । यथा शुण्डादण्डवान्ब्राह्मण इति लक्षणस्यासंभवः, कस्यापि ब्राह्मणस्य शुण्डादण्डाभावात् । एतद्दोषरहितं तल्लक्षणम् । विशुद्धमातापितृजन्यत्ववान्ब्राह्मण इति । विशुद्धत्वं च षट्कर्माधिकारवत्त्वम् ॥

इयता प्रबन्धेन सर्वेषां पदार्थानामुद्देशलक्षणे कृते बालानुपयोगाच्च परीक्षा न कृता । लक्ष्यतावच्छेदकमात्रेण लक्ष्यसंकीर्तनमुद्देशः । असाधारणधर्मो लक्षणम्, उद्देशलक्षणयोरुपपत्त्यनुपपत्त्यन्यतरफलको विचारः परीक्षा । ननु निःप्रयोजनमेतत्पदार्थनिरूपणं तज्जन्यपदार्थतत्त्वज्ञानस्य सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन प्रयोजनत्वाभावादिति चेन्न, पदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वात् । आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसः । संसारकालीनदुःखध्वंसस्य मोक्षत्ववारणाय कालीनान्तं दुःखध्वंसविशेषणम्, अस्मदीयदुःखसमानकालीनशुकमोक्षेऽव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणेतिदुःखविशेषणमिति सर्वं शिवम् ॥

विद्वद्भास्करशर्मा यो बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
यथाकणादसिद्धान्तमकरोत्तर्ककौमुदीम् ॥

श्रीवासुदेवं सुरवैरिभङ्गं रमाधरालिङ्गितसुन्दराङ्गम् ।
पादाब्जसंभूतपवित्रगङ्गं नमामि तं वारितदोषसङ्गम् ॥

इति लौगाक्षिभास्करशर्मविरचिता तर्ककौमुदी समाप्ता ॥

